

מתוך: ילקוט מורשת, חוברת כ"ז, אפריל 1979

במסגרת של הנושא "היישוב בתקופת השואה" אתרכו בהתייחסות המוסדות להצלת יהודי אירופה, כפי שהיא משתקפת בטיפולם בתוכנית הצלה מסוימת – "תוכנית טרנסניסטרסיה".

מהי טרנסניסטרסיה? היה זה אזור חרב, מזרחית לדנייסטר, שסופח לרומניה כאשר זו השתתפה עם בעלת-בריתה, גרמניה הנאצית, בפלישה לברית המועצות ביוני 1941. רומניה מיהרה לגרש לשם את היהודים מאזור בוקובינה ובסרביה. היהודים המגורשים חיו שם ללא קורת גג וללא מזון ולבוש מספיקים. תוך שנה פחת מספרם ממאה ושבעים אלף לשבעים אלף. בנסיבות אלו הגיע לקושטא, בנובמבר 1942, שליח בלתי רשמי רומני בשליחותו של לֶקָה (Lecca) הממונה על ענייני היהודים ברומניה, ועמו הצעה לשחרר את שבעים אלף היהודים מטרנסניסטרסיה לשם הגירה לחוץ לארץ, תמורת תשלום של מאתיים ליי רומניים (כחמישים דולר) לנפש לאוצר ממשלת רומניה. לביצוע התוכנית כולה נדרשו כשלוש וחצי מיליון דולר.

התוכנית הגיעה לדיון ראשון בהנהלת הסוכנות היהודית ב-23 בדצמבר 1942, בעקבות תזכיר מקושטא מה-30 בנובמבר. דחיפות מיוחדת נתן לנושא זה חיים ברלס, הנציג הבכיר של הסוכנות היהודית בקושטא, שהגיע במיוחד לארץ לצורך זה.

כיצד הגיבה הנהלת הסוכנות על אפשרות הצלה נדירה זו? מתברר, שהתגובה הבולטת ביותר הייתה ייאוש מראש מכל אפשרות של הצלה. הדבר נבע מן החשש שבעלות הברית לא תרשינה להעביר סכום כסף גדול כזה לידי האויב, והן מן ההכרה שאי אפשר לנהל משא ומתן כזה ללא ידיעת בריטניה. לדברי ברנארד ג'וזף (דב יוסף), מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, "השאלה היא לאן יבואו היהודים שישתחררו מטרנסניסטרסיה. ומתעוררות בעיות של קליטה, טרנספורט וכו'. התוכנית היא גדולה מדי מכדי להביאה לידי משא ומתן כאן"¹.

נשאלת השאלה – ממה נבעו החששות האלה? האומנם אי אפשר היה לממש את התוכנית בלי ידיעת בריטניה ובלי שיתופה? כדי להשיב על שאלה זו, עלינו להכיר את כל מכלול הבעיות: המדיניות, הלגאליות, הטכניות והפיננסיות שבפניהן עמדו המוסדות. עובדת היסוד היא, שהיישוב לא היווה מדינה ריבונית, אלא מיעוט במדינה הנתונה בחסותו של מנדט בריטי ומזה נבעו רוב הבעיות.

בעיית הלגאליות

צריך לדעת שבאוגוסט 1942 פרסמה ממשלת ארצות הברית אזהרה חמורה שאמרה: "ידוע שהנאצים סוחטים מקרובים של יהודי גרמניה כסף ומבטיחים שחרור ממחנות הריכוז, ההגירה וכו'. אנו מודיעים שפעולה כזאת נקראת קשרים עם האויב ואנו מזהירים את כל אלה העוסקים בכך להדול מפעולה זו. אנו נעניש את כל אלה העוסקים בפעולה כזו ויש באפשרותנו לענוש אותם"². להודעה זו הצטרפה גם ממשלת בריטניה. כיוון שהצעתה של ממשלת רומניה הובנה כדרישה לכופר-נפש, אין להתפלא על ספקנותה של מנהלת הסוכנות ביחס להסכמת ממשלות בעלות הברית.

בעיית הכניסה לארץ

מקור הבעיה – "הספר הלבן" השלישי, שפורסם ערב מלחמת העולם השנייה (מאי 1939), לפיו הוגבלה העלייה היהודית לארץ ישראל לשבעים וחמש אלף נפש במשך חמש השנים הבאות. הגבלה זו הוכפפה להגבלה נוספת של מכסות שנתיים וחודשיות בהתאם ליכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. כחודש ימים לאחר פרוץ המלחמה הכריזה ממשלת בריטניה על ביטולם של רישיונות העלייה שכבר הוצאו, ועל איסור כניסתם של נתיני ארצות האויב לשטחים בריטיים³. גזירה זו סתמה את הגולל על עלייה לגאלית לארץ ישראל באותם ימים, שבהם "המרכז להגירה יהודית" של גרמניה מעוניין היה לעודד ולהמריץ הגירתם של יהודים מאירופה בכל האמצעים⁴.

הסוכנות היהודית החלה אומנם מיד במאמצים מדיניים לביטול הגזירה, ואף השיגה היתר להעלות את בעלי רישיונות העלייה שמלפני המלחמה, אך מאוחר יותר חלה כנראה רגיעה במאמצים אלה. באביב 1942, עם התקרבות סכנתה

של פלישה נאצית לארץ ישראל והתגברות מדיניות "השיתוף", נחלש כמעט לחלוטין הלחץ על בריטניה. רק בסוף נובמבר 1942, משפחתה הסכנה לארץ ישראל והחלו מתגלות מוראות השואה, העלתה הנהלת הסוכנות מחדש את הדרישה לביטול מוחלט של הגזירה על העלייה. משה שרתוק (שרת) יצא ללונדון למאמץ מחדש בנושא זה. בדרכו נפגש שרתוק בקהיר עם לורד מוין, מיניסטר המדינה הבריטי לענייני המזרח התיכון, והוכיח לו כי במשך שלוש שנות המלחמה, לא קרה שעולה יהודי נתגלה כסוכן נאצי.⁵

הלחץ המחודש דחף את ממשלת לונדון להצהיר בדצמבר 1942 על כוונתה להעניק ארבעת אלפים רישיונות להצלת ילדים מבולגריה וזה בלויית חמש מאות נשים. המשך הלחץ של שרתוק ושל משרד הסוכנות היהודית בלונדון על מיניסטרינוני המושבות, החוץ והמלחמה, בצירוף לחצה של דעת הקהל בבריטניה⁶, הביאו בסופו של דבר ב-3 בפברואר 1943 להודעת מיניסטר המושבות, אוליבר סטנלי, בפרלמנט. בהודעה נאמר, שנוכח הצלחת המשא ומתן עם ממשלת בולגריה על יציאתם של ארבעת אלפים וחמש מאות ילדים ונשים לארץ ישראל, מוכנה בריטניה להקצות גם את שארית רישיונות העלייה שנותרו (עשרים ותשעה אלף), לפי הספר הלבן, לעליית ילדים ומלוויהם מארצות אויב. ההודעה עוררה הד רב בדעת הקהל הבריטית ובעולם החופשי. היה רושם שהנה קמה הממשלה ומכניסה לארץ ישראל שלושים אלף ילדים. אך נציגי הסוכנות היהודית בלונדון עמדו מהר מאד על מגבלותיה של ההודעה: איסור הכניסה לארץ ישראל למבוגרים מארצות אויב נשאר בעינו. העברת ילדים היא הרבה יותר איטית מאשר העברת משפחות שלמות ומבוגרים, ופירוש הדבר הארכת מדיניות הספר הלבן.

הקשיים, ששמה בריטניה בדרך העלייה לארץ ישראל, כללו גם את הניהול המסובך של מתן האשרות, שהונהג בימי המלחמה. הענקת אשרה ארצישראלית בארץ אויב נזקקה לשיתוף פעולה מצד הממשלה השווייצית, אשר ייצגה את האינטרסים של בריטניה בארצות הנ"ל. לאחר משא ומתן ממושך הגיעה הסוכנות היהודית להסדר, לפיו הדרכון שהוצא בארץ המוצא הועבר לברן (שווייץ) להחתמה באשרה בריטית, ומשם הוחזר לארץ המוצא על ידי בלדר רשמי. "אם הדרכונים לא היו מוכנים באותו יום יחיד – פעם אחת בכל חודש בו יצא או חזר הבלדר – אבדה האפשרות לחודש או חודשיים להבאת הילדים..."⁷, התאונן מנחם בדר, שליח השומר הצעיר והסתדרות העובדים בוועדת ההצלה בקושטא, בעת שביקר בארץ בפברואר 1943. באותה הזדמנות הוא לחץ על הנהלת הסוכנות לפעול לקיצור הפרוצדורה, כך שהקונסול השווייצית ברומניה ייתן את אשרת הכניסה לארץ ישראל. לטענת בדר כבר נתקבלה הודעה משרתוק שהדבר הושג, אבל הקונסולים של שווייץ לא קיבלו כל הוראה על כך. דרישתו של בדר ללחץ נוסף על שלטונות בריטניה נתקלה בגישה הססנית של הנהלת הסוכנות, שנמנעה מלהטריד בענייני עליה את ממשלת לונדון הנתונה במאמץ מלחמתי טוטלי.⁸

תיאור מקיף של המכשולים "הטכניים", מצד בריטניה, שעיקבו ומנעו את העלייה, מצוי בדו"ח ששלח איירה הירשמן, נציג "הוועד למען פליטי המלחמה"⁹, למשרד החוץ של ארצות הברית ב-6 במרס 1944. המכשול העקרוני היה כרוך בכך, שרשימות המועמדים לעליה היו צריכות לכלול פרטים אישיים מלאים: שם, תאריך ומקום לידה, כתובת בהווה. [ניסיונה של הסוכנות היהודית לקבל לידה רישיונות בלאנקו נכשל בשלב מוקדם¹⁰]. הפרטים האישיים נשלחו על ידי בלדרים מהמשרדים הארצישראליים בארצות הבלקן למשרד הסוכנות היהודית בקושטא. הרשימה שנערכה על ידי בא-כוח הסוכנות, חיים ברלס, נשלחה לאישור שלטונות המנדט בארץ, ומשם – ללונדון לאישור נוסף. מלונדון הוחזרה הרשימה לצירות הבריטית בקושטא. זו מצידה הייתה צריכה לתת את ההוראה לנציג הניטרלי בארצות הבלקן להעניק את האשרה המיוחלת. אלא שבכך לא תמו הקשיים הנוהליים. לאלה דאגה תורכיה על ידי קשיי המעבר דרכה.

בעיית המעבר היבשתי לארץ ישראל

המעבר היבשתי דרך תורכיה היווה את האפשרות הבטוחה ביותר לעליה מארצות הכיבוש הנאצי בימי המלחמה. הדרך השנייה, העלייה בדרך הים, הייתה הרבה יותר בעייתית, כפי שיתואר בהמשך. מאמצי הסוכנות היהודית להשגת זכות המעבר, שהחלו באוגוסט 1940, הביאו בפברואר 1941 לפרסום הודעתה הנדיבה של תורכיה בדבר "הסדרת המעבר דרך תורכיה למען עולים יהודים הנתונים לרדיפות בארצות מוצאם". אך בהמשך ניסתה תורכיה להתחמק ולהקשות על המעבר בדרכים שונות: אשרת המעבר הוענקה רק למי שהייתה בידו אשרת כניסה לארץ ישראל עוד בארץ הולדתו. רשימות העולים-בכוח, לאחר שעברו את כל הגלגולים שתוארו לעיל, צריכות היו, אפוא, לעבור גם למשרד החוץ התורכי באנקרה. מכאן הועברו הרשימות למחלקות השונות בממשלה – המשטרה, משרד הפנים, הצבא ועוד. רק לאחר הסכמת כולם, נשלחו השמות לקונסולים של תורכיה בארצות הבלקן למתן אשרות המעבר. כל אחד מהשליבים הללו וכן השליבים הקודמים, הקשורים בממשלת לונדון, נמשך כשבועיים-שלושה. באופן סדיר ארך התהליך כולו כארבעה חודשים; אך אם ניקח בחשבון שפה-ושם התעכבו הרשימות עקב בטלנות או אדישות, ולעתים

אף בזדון, נבין שהתהליך שהיה קשור בהשגת אשרת הכניסה ואשרת המעבר לארץ ישראל, אך בדרך כלל כחצי שנה.

בנוסף לכך היו התורכים תקיפים בדעתם לא להשאיר על אדמת תורכיה יותר ממאה פליטים. בהתאם לכך הם היו מוכנים להעניק אשרות-מעבר רק לקבוצות בנות חמישים איש בשבוע¹¹. תקנה זו הייתה כפופה לסייג נוסף, שקבע שקבוצה חדשה תיכנס לתורכיה רק במידה שהקבוצה הקודמת כבר יצאה לארץ ישראל. ההיתר לכניסת קבוצה חדשה ניתן, אפוא, רק לאחר שמשטרת הגבול הודיע לאנקרה, שהעולים עברו את הגבול התורכי-הסורי. העובדה שהיו רכבות רק פעמיים בשבוע, והקשיים הנוהליים האחרים, גרמו לכך שבין יציאת קבוצה אחת לשנייה עברו לפחות שישה שבועות¹². התוצאה הייתה, כמובן, שתורכיה הפכה לצוואר הבקבוק בדרך העלייה היבשתית.

בעיית התעבורה הימית בימי מלחמה

המכשולים הרבים, ששמו בריטניה ותורכיה בדרך הכניסה לארץ ישראל והמעבר היבשתי אליה הפכו את דרך הים למצא היחיד להרחבת היקף העלייה. עלייה בדרך הים מטבעה היא גמישה יותר ואינה זקוקה לתיווכה של מדינה שלישית. על ידי כך היא גם נוחה יותר לעלייה הבלתי-לגאלית. אך עם פרוץ המלחמה הועמדה התעבורה הימית בפני בעיות קשות ביותר: בעיות הנוגעות הן לעלייה הלגאלית והן לעלייה הבלתי-לגאלית.

את הבעיה החשובה ביותר היו סכנות הדרך. מאז הצטרפות איטליה למלחמה, ביוני 1940, הפכו הים התיכון והים האגאי לאזור מלחמה. צוללות של שני הצדדים הלוחמים פעלו לאורך החופים ועד ארץ ישראל הגיעו. פריצת המלחמה בין רוסיה וגרמניה ביוני 1941 עוד החמירה את המצב. מעתה פעלו צוללות של הצבא הבריטי והסובייטי מזה ושל הצבא הגרמני מזה גם בים השחור ובמיוחד לאורך חופי רומניה ובולגריה. אזורים גדולים בים השחור נזרעו במקשים¹³ ואוניות קרב של שני הצדדים פעלו בים האגאי. בתנאים אלה, נדמה, כל עליה בדרך הים מארצות הבלקן כרוכה הייתה בהסכמת כל הצדדים הנוגעים לעניין.

על סכנות הדרך נוספה הבעיה העקרונית של מעבר מארץ אויב אחת לשנייה. בסוף ינואר 1943 דיווח נציג "המוסד לעלייה" למזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, כי שלטונות רומניה אסרו על יציאת סירות מתחומי המדינה, וכי הסירות שכבר הפליגו הוחזרו בנמל מרסין שבתורכיה¹⁴. העובדה, שכלי שיט רומניים הוחזרו על ידי הצי הבריטי בנמלה של מדינה ניטרלית כתורכיה, החלישה את נכונותן הקודמת של רומניה ושל ארצות בלקן אחרות לסייע ביציאת היהודים על ידי העמדת כלי שיט לצורכי העברתם¹⁵. עובדה זו סייעה גם לחיזוק הלחץ הגרמני על ממשלת רומניה. בפגישה עם אנטונסקו, ראש ממשלת רומניה, העלה פון קילינגר, שגריר גרמניה בבוקרשט, את דרישת גרמניה לסכל את מסירת כלי השיט הנחוצים למאמץ המלחמתי לידיהם של "סוכני האויב" (היהודים) ולהפסיק את הגירת היהודים לארץ ישראל. אנטונסקו הבטיח תשובה חיובית¹⁶. לחץ נוסף של שגרירות גרמניה על מטה הצבא הרומני הביא להסכמה ביניהם "להפסיק כל משלוח יהודים באוניות"¹⁷. בשלב זה של המלחמה, אחר השמדת הגייס השישי של הצבא הגרמני באזור סטלינגרד ונסיגת הצבא הגרמני מבסיסו באי קרים בפברואר 1943, עברו כנראה כל האוניות הרומניות לרשותם של הגרמנים¹⁸.

בינואר אותה שנה ניתן היה עדיין לפתור את הבעיה על ידי כך שהיו מעבירים את העולים מאוניות רומניות לאוניות אחרות¹⁹. אבל לצורך זה היו המוסד לעלייה או הסוכנות היהודית זקוקים לאוניות משלהם. הסתבר, שהמוסדות לא היו ערוכים לכך. כדי להבין את מצבו של "המוסד לעלייה" יש לזכור שעד אותו זמן הוא היה בן-חורג בתנועה הציונית. ביוני 1943 התריע ברל כצנלסון על כך "הציונות החמיצה הזדמנויות בעלות חשיבות... רק מפני שברגעים ידועים לא ידעו מהו הדבר שצריך לעשותו... אנו לא הבינונו מה זאת עליה ב'. חברינו באקזקוטיבה לא הבינו במשך שנים את צרכי עליה ב'...²⁰ ואומנם בסוף ינואר 1943 העיד בא-כוח "המוסד", כי "ברשותנו יש כלי, אבל הוא לא שלנו... הכשלנו את הפעולות על ידי שמלחים זרים עבדו על כלי השיט שלנו"²¹. לאור זאת דרש עתה בא-כוח "המוסד" לרכוש שתי ספינות ולהכשיר חבר מלחים. הפעם קיבלה הדרישה את תמיכתו המלאה של דוד רמז, מזכ"ל ההסתדרות. מפנה זה ביחס לעבודת המוסד בלט עוד יותר בפברואר 1943, כאשר בן-גוריון דחק באנשים לקנות אוניות, כי "זהו דבר בוער"²². נראה, שהנסיבות שמנעו כל עלייה לגאלית ואפילו ניצול המכסות המצומצמות של ילדים ומלוויהם שאושרו על ידי בריטניה, שיחררו את בן-גוריון מן החשש שעליה בלתי-לגאלית תפגע בסיכויי העלייה הלגאלית. יתר על כן, נדמה שבן-גוריון הגיע למסקנה, שצי עברי בדומה לצבאי עברי, הוא ערובה נוספת לביצור כוח היישוב הארצישראלי לקראת ההכרעה הצפויה לו עם תום המלחמה.

למעשה, עמד לא רק המוסד לעליה ב' בפני הצורך הדוחק באוניות משלו. גם מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית, שהייתה מופקדת על העלייה הלגאלית, נאלצה מעתה בעצמה לגייס את כלי השיט; הודעת שר המושבות מפברואר

1943 על המשך עליית הילדים התנתה זאת בכך שאמצעי התחבורה הדרושים יועמדו על ידי הסוכנות היהודית. ניסיונותיה של הנהלת הסוכנות לתקן במהירות את מחזלי העבר נתקלו בבעיה החמורה של מחסור באוניות בימי מלחמה. יש להבין, שעם פרוץ המלחמה הפעילו המדינות השונות פיקוח מלא על אמצעי התחבורה. בעלי חברות, שקודם השכירו אוניותיהם ל"מוסד", מצאו עיסוקים רווחיים יותר בהובלה לצורכי המלחמה. דרישת הסוכנות היהודית לסיוע בהעברת הפליטים היהודים נדחתה על ידי בעלות הברית בנימוק של מחסור באוניות ושל אפשרות פגיעה במאמץ המלחמתי. מאידך גיסא, נמצאו אז לבעלות הברית אוניות די הצורך כדי להעביר עשרים ושמונה אלף פליטים פולנים לשטחי המזרח התיכון, ארבעים אלף פליטים יוגוסלביים למצרים, שבויים ומוחלפים, מצרכי מזון ליוון, ועוד ועוד. ואמנם, בשיחה עם אנשי קונגרס יהודים בארצות הברית עם הנשיא רוזבלט, אמר הלה כי הטענה שאין אוניות להוצאת האנשים היא שטות. האוניות מפליגות מאמריקה מלאות וחוזרות ריקות.²³ אך מדיבור ועד מעשה היה המרחק רב.

הבעיות הכספיות והמכשולים הפוליטיים

ניסיונות לרכוש או לחכור אוניות מתורכיה נתקלו מיד במספר מכשולים. מכשול אובייקטיבי היה נעוץ בהרגשתה של תורכיה, שבמהרה תיפתח חזית נוספת בדרום-מזרח אירופה. תורכיה, שחששה מברית המועצות, התחמשה בקצב מהיר בעזרתן של בריטניה וארצות הברית, ששלחו ציוד מלחמה רב לנמלה העיקרי, מרסין. העובדה שכולם חיזרו אחריה ושכל האוניות התורכיות נמצאו בפיקוח ממשלתי הותירה ל"מוסד" ולמחלקת העלייה של הסוכנות היהודית מרחב פעולה מצומצם ביותר. בעלי האוניות התורכיות ניצלו את המצב ודרשו סכומי עתק, שנראו מוגזמים לשליחי הסוכנות היהודית. אלה ניסו לעמוד על המקח. רק בלחצו של מנחם בדר, שהגיע מקושטא לארץ, הורה אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות, בפברואר 1943, להפסיק כל ויכוח באיסטנבול על מחיר הנסיעה... להסכים לכל מחיר. להתחיל בפעולה.²⁴ כן הורה קפלן למשלחת הארצישראלית בקושטא לדרוש מהג'וינט ומ"הדסה" להמציא את הכספים מיד, כדי שיהיו מוכנים לכל הזדמנות.

רק כשביקר קפלן בקושטא הוא הגיע למסקנה, ש"לכסף יש ערך רק במידה שהשלטון הסכים לפעולה, וכי התורכים מוכנים לדון בעניין זה לא איתנו אלא רק עם אנגליה".²⁵ וכאן אנו מגיעים למכשול הפוליטי, שנראה דומיננטי במימוש הספר הלבן. בריטניה חלשה אפוא לא רק על רשות הכניסה לארץ ישראל, אלא גם על אפשרויות המעבר דרך תורכיה וגם על התעבורה הימית, שסוחרים תורכים היו מוכנים לספק את הדרוש לכל המרבה במחיר. מאידך גיסא, הייתה בריטניה מעוניינת להעביר את האשמה מעליה ולהטילה על תורכיה. על כך יכולה להצביע הערה שהשמיע אחד מעוזריו של שר המדינה הבריטי במזרח התיכון באוזני קפלן: "למה אינכם נותנים 'בקשיש' לתורכים? וכי סבורים אתם, שבלעדיו יהיה להם עניין לפתוח לפני העולים את שערי הבוספורוס?"²⁶ ואולי יש כאן רמז כן למצב, שבו לא ידעה הסוכנות היהודית לסגל את דרכי פעולתה, במידה מספקת, לתקופת המלחמה, ולא השכילה לראות כי "הכסף יענה את הכול". גם חברי ועדת ההצלה בקושטא, למרות נכונותם לנקוט דרכים בלתי שגרתיות, לא היו אלא חברי קיבוץ, וקשה להניח שהייתה להם ההכשרה הדרושה לטיפול במינהל התורכי. עוד מן הראוי לציין, שניסיון של התאחדויות העולים מארצות הבלקן להוסיף את נציגיהן המכירים את תנאי המקום למשלחת ועדת ההצלה בקושטא, נדחה מפעם לפעם, בנימוק שאין לסרב את פעולת ה"משלחת".

משנאשה מתורכיה, ניסתה הסוכנות היהודית להשיג אוניות ניטרליות משבדיה. ניסיון לחכור אוניות שבדיות, שהיו בים התיכון, הסתיים כשילון. "הצלב האדום", שנתן חסותו לאוניות, הודיע שניתנו התחייבויות חגיגיות לגרמניה שבאוניות ישתמשו רק להובלת מזון. ניסיון אחר היה להשיג אוניה מיוחדת משבדיה. "למרות הסכומים הגדולים הסכמנו", דיווח קפלן בסוף מארס 1943, "אך האוניה נמצאת עדיין בשבדיה. עד שתגיע יעברו חודשיים-שלושה".²⁷ הנהלת הסוכנות הבינה, שהמפתח להשגת אוניות להעברת העולים הוא בידי ממשלות בריטניה וארצות הברית. בעקבות זאת החליטה לטלגרף לחברי ההנהלה באמריקה ובאנגליה, שישתדלו להשיג אוניה.²⁸ אותו זמן ניסה קפלן, שיצא לקושטא, לגייס את עזרתן של שגרירויות בריטניה, ארצות הברית וברית המועצות להסדרתה של התעבורה הימית. עשרות הפגישות, שקיים קפלן בקושטא, בסיועם של אליהו אפשטיין (אילת) וחיים ברלס, באי-כוח הסוכנות היהודית במקום, הביאו אותו למסקנה שהכתובת לפעולה היא לונדון ולא תורכיה. גם הפניה לאמריקנים נענתה בכך, ש"הם יתמכו באנגליה בפעולה זו, אם האנגלים יפעלו".²⁹ קפלן דאג להעברת המידע ללונדון ודרש מהממשלה לתת לצירות הבריטית בקושטא יפוי-כוח לטפל בשאלת הטרנספורט.³⁰

רכישת אוניות או ביצוע כל פעולה אחרת למימושה של התוכנית דרשו כספים רבים. וכאן נשאלת השאלה – מה היו אפשרויות המימון להצלה, שעמדו לרשות המוסדות? מסתבר, שעד סוף 1942 לא יוחזקה כל קרן לאומית לצורכי הצלה. הפעולה היחידה שנעשתה עד אז הייתה משלוח כספים לחברים, במסגרת מפלגתית. התפיסה הרווחת הייתה

של חלוקת תפקידים: האחריות להצלה מוטלת על כלל המוסדות היהודיים העולמיים, בעוד שהסוכנות היהודית היא האחראית לצורכי בניין ארץ ישראל בלבד. תפיסה זו מסבירה את התנגדותם העזה של חברי הנהלת הסוכנות לפגיעה בתקציב הציוני. "אין משנים מצדקה לצדקה", טען גזבר הסוכנות היהודית³¹.

חיפוש דרכים לא שגרתיות

התוצאה הייתה שהמוסדות הרגישו את עצמם חסרי-אונים, ולא ייפלא שלא ראו אפשרות לממש את התוכנית בעצמם. קשה גם להניח שאפשר היה להסתיר את התוכנית מבריטניה, כיוון שיש לראותה במסגרת הגישושים של רומניה להתקרבות לבעלות הברית³². למעשה, רומניה עצמה דיווחה לבעלות הברית על התוכנית. ואומנם ברלס דאג להדגיש את העובדה, שהתוכנית ידועה כבר לצירות הבריטית בקושטא וכנראה גם לממשלת לונדון.

בנסיבות אלו החליטה הנהלת הסוכנות לבקש את עזרת השלטונות להעברת פרטי התוכנית ללונדון, שם שהה אז שרתוק, ולניו-יורק; להטיל על ברלס לנהל משא ומתן מוקדם בקושטא, לפעול שיינתן לדוקטור פישר, מראשי ההנהגה הציונית ברומניה, לבוא לקושטא לבירור העניין.

בנהלת הוועד הלאומי ובמזכירות הוועד הפועל של הסתדרות בלטה עמדה אופטימית יותר. ביטוי לכך נתן דוד רמז, המזכיר הכללי של הסתדרות העובדים, בדברים שאמר בישיבת הנהלת הוועד הלאומי ב-17 בינואר 1943:

"אם האסון דמיוני, אולי יכולה להיות גם הצלה דמיונית. בדרך המלך אין מה לחדש, אך יש מקום לפעולה עצמית של היישוב להצלה דמיונית, לפדות את שבויי ישראל בנוסח ימי הביניים. דרוש כסף שאפשר לסכנו. אנו מכירים את העמים האלה ואת פקידיהם. אם נרצה לחכות לבדיקה ולפתיחת שערים – נאמר שלא ניסינו ניסיון דמיוני. איני חושב שאפשר לעשות בדיקה בלי סיכון חמישים אלף לא". צריך שלרשות הפעולה יעמדו רבע מיליון לא"י מן הארץ. לו הקמנו ועד ציבורי לפדות הייתה אמריקה עונה בתשובה הגונה. לו נעשה גם הניסיון הזה ולא הצלחנו הייתי אומר: גם דרך זו נוסתה".

באיזו מידה הצליחה עמדה זו להניע את המוסדות לפעולת הצלה נמרצת יותר? מסתבר שעמדה בלתי-שגרתית זו לא הגיעה כלל לידי ביטוי בהחלטות של הנהלת הוועד הלאומי. זאת על פי הסכם בלתי כתוב עם הנהלת הסוכנות, שלפיו צומצם תפקידו של הוועד הלאומי בנושא ההצלה לתגובת היישוב בארץ, בעוד שכל הקשור בהיבטים של מדיניות חוץ – היה בתומה של הנהלת הסוכנות.

כמו כן מסתבר, שיש להבחין בין הזדהות רגשית עם אסון יהודי אירופה לבין נכונות לפעולה של ממש הכרוכה לעתים בקורבנות. משהגיע העניין לבחינה מעשית ועלתה על הפרק שאלת המקורות למימון ההצלה, הרי גם רמז, שימים אחדים לפני כן סבר שצריך להקים ועד ציבורי לפדיון שבויי ישראל, טען עתה שלא צריך להקים מגבית עממית מיוחדת להצלה, מפני שהדבר עלול לפגוע במגבית ההתגייסות³³. עם זאת, הלך וגבר מעתה הלחץ של מזכירות הוועד הפועל של הסתדרות, של הנהלת הוועד הלאומי ושל הוועד הפועל הציוני על הנהלת הסוכנות, להירתם לעניין ההצלה. במחצית פברואר 1943 הצליח הלחץ הזה להביא להחלטה ראשונה על הקצבה כספית לצורך ההצלה. ההחלטה הייתה להקציב שבעים וחמישה אלף לא", ששליש מסכום זה ימומן על ידי הסתדרות העובדים, שלישי על ידי הנהלת הסוכנות ושלישי על ידי מגבי ההתגייסות. מובן שסכום זה לא עמד בכל יחס לשלושה וחצי מיליון הדולרים שנדרשו לתוכנית טרנסניסטריה.

אך דומה שלא רק קשיי המימון הכבידו על מימוש התוכנית. פעל גם גורם נוסף – פטליזם, ראיית המצב כחסר כל מוצא ואי-אמונה בהצלה. למרבה הצער בלטה גישה זו דווקא אצל יושב ראש ועד ההצלה, יצחק גרינבוים³⁴.

עמדת השליחים בקושטא

השליחים בקושטא התקוממו בתוקף כנגד גישות אלו שמנעו מראש כל אפשרות להצלה המונית. "אני חושב", טען מלך נייטשטאט, "שהפסיכוזא הזאת שהכול אבוד... היא אסון גדול לנו, באשר המסקנה הראשונה מהפסיכוזא היא: 'לכן אין מה לעשות. איבדנו הכול'. זה לא נכון, לא נכון מבחינה עובדתית"³⁵. ומאוחר יותר, לאחר שהיה עד לקשיים שנערמו בפני התוכנית לארגון מגבית מיוחדת להצלה, זעק: "למה מעזים לדכא כל תוכנית?... אני מסתובב בהרגשה כאילו אני רמאי, כאילו באתי להוציא כסף יהודי... אני מסתובב וממש פוחד לפצות פה"³⁶. "יש בידינו עשרות מכתבים בהם כותבים חברים, שאילו היו אמצעים אפשר היה להציל", הוסיף, "אך הכסף צריך להיות מוכן מראש, אולי תתגלה אפשרות פעולה". גם מנחם בדר, שהגיע במיוחד מקושטא, הוקיע את הפטליזם שאחז במוסדות: "כפי

שבהתחלה לא האמנו לצרות האיומות וכפי שאיננו מסוגלים להאמין ברגע הראשון שהאסון כל כך גדול, כך אין אנו מסוגלים להאמין שיש אולי סיכוי קטן להצלת נפשות"³⁷.

בדר תהה גם על ההרגשה בארץ כאילו העניין התנדף. הוא הסביר, שהיו מהומות פוליטיות בבוקרשט ורק חלה הפסקה במשא ומתן. אך עיקר חשיבותו של דו"ח בדר (11.2.1943) וזה של צבי יחיאלי, שהגיע אחריו, הוא בכך שניסו לחלץ את תוכנית הצלתם של יהודי טרנסניסטריה מן התפיסה שראתה אותה כניסיון הצלה על ידי תשלום כופר-נפש, מעשה ששלטונות ארצות הברית הזהירו מפניו והכריזה שתראה בזה קשרים עם האויב והאחראים לו ייענשו בכל חומרת הדין. בדר הבהיר, שהתשלום הנדרש לשחרור יהודי טרנסניסטריה אינו כופר-נפש אלא תמורה להעברת האנשים לבוקרשט, כלכלתם שם, העברתם לקונסטנצה או לכל נמל אחר והבאתם עד למים הטריטוריאליים של תורכיה. העברת כל איש צריכה לעלות מאתיים אלף ליי רומניים, שהם מאה לא"י בשוק השחור. "ברור שדבר זה קושר ברווח לחברות הרומניות", טען בדר, "אך גם לפני המלחמה שילמו סכומים לא קטנים בשביל זכות לעליה ב', ואלה העוסקים בעליה זו מרוויחים תמיד, אבל זהו סכום המתקבל על הדעת". ואילו צבי יחיאלי טען בפשטות: "למה לצייר שד שאיננו קיים. מה שיש זה מס הגירה בסכום ענקי, אך לא כופר-נפש"³⁸.

כמו כן יצאו השליחים נגד הפרסום שניתן לתוכנית. הפרסום במערב נעשה על ידי בן-הכט, חברת ועדת התעמולה של אצ"ל בניו-יורק. כשנודע לבן-הכט על התוכנית 39 הוא פרסם אותה בעיתוני ניו-יורק מתוך כוונה לעורר את דעת הקהל האמריקנית לחוץ על בעלות הברית לבטל את האיסור על העברת כספים ומשא ומתן עם האויב. השליחים, לעומת זאת, גרסו שהפרסום עלול לעורר את תשומת לב הגרמנים ולהביא לכך שהחוג המצדד במדיניות השמדת היהודים ינצח"⁴⁰.

בעיית יחסיה של רומניה עם הגרמנים ועם בעלות הברית

שיקולים אלה, כנראה, הם שהביאו לכך שב-23 בפברואר 1943 הכחישו המוסדות היהודיים והציוניים בארצות הברית ובבריטניה את דבר קיומה של התוכנית. האם באמת סיכן הפרסום את התוכנית הזאת? או שמא דווקא פרסום רחב יותר היה לוחץ על הממשל האמריקני לסייע במימושה? לכך איננו מסוגלים עדיין לתת תשובה ברורה. הדבר דורש עוד מחקר במסמכים הרומניים וגם באלה של בעלות הברית. מכל מקום, היום ברור שבאותה תקופה חיפשה רומניה דרכים לצאת מהמלחמה. מזכירו של מיכאיל אנטונסקו טוען, שבנובמבר 1942 הסיק אנטונסקו, ראש ממשלת רומניה, שגרמניה לא תוכל לנצח את ברית המועצות, ואז הטיל על סגנו, מיכאיל אנטונסקו, לחפש קשרים אל בעלות הברית.⁴¹

כאן נשאלת שאלה נוספת: האם הייתה רומניה ריבונית בתחום זה? ת. לביא טוען כי לָקָה, הממונה על ענייני היהודים ברומניה, שיחק משחק כפול. אחרי ששטח את התוכנית בפני נציגי היהודים ברומניה, הודיע לקה עליה לקילינגר, שגריר גרמניה בבוקרשט, תוך שהדגיש כי לא ייגש לביצועה, אלא אחרי שתיוודע לו עמדת הגרמנים. עם זאת, מן הראוי לשים לב לעובדה, שתוכנית טרנסניסטריה דווחה לידיעת הסוכנות היהודית עוד בנובמבר 1942, הרי קילינגר דיווח על התוכנית רק ב-12 בדצמבר⁴². רק ב-9 בינואר 1943 הורה משרד החוץ הגרמני לקילינגר להכשיל את התוכנית הרומנית בנימוק שהאויב יראה את הדבר כאות לחולשה, ורומניה לא תזכה תמורת זה לטיפול נאות יותר מצידו. כן הודגש, שההגירה מגדילה את כוחו הצבאי של האויב⁴³. למנהיגות הציונית היה, אפוא, מרחב זמן מסוים, אם כי מוגבל, כדי לנסות לממש את התוכנית. סביר להניח, שאם ההצעה הייתה מתקבלת במערב, היה יון אנטונסקו מצליח לעמוד בלחץ הגרמני, בשיתוף עם אותם חוגים גרמניים שתמכו במגמה זו⁴⁴.

מאידך גיסא, התנגדותן העקשנית של בעלות הברית להעברת כספים ולמשא ומתן עם האויב חיזקה את השפעת הלחץ הגרמני על רומניה. אי נכונותן של בעלות הברית לקלוט את הפליטים היהודים ולסייע בהעברתם תרמה אף היא את חלקה בגניזת התוכנית. בעלות הברית לא הודו בכך, ובחרו להציג את הצעת טרנסניסטריה כהונאה – ניסיון סחיטה של הרומנים, המבקשים ליצור להם אליבי על ידי משא ומתן ולא על ידי הוצאת אנשים.

עמדתה של ההנהגה הציונית

נדמה שההנהגה הציונית שוכנעה מהטיעון הנ"ל ומעמדתן התקיפה של בעלות הברית כלפי הנושא ולא הפעילה עליהן לחץ כבד. מתוך דו"ח של שרתוק ניתן ללמוד, שהמשרד המדיני בלונדון התנגד להעלות את התוכנית הזאת בפני בעלות הברית⁴⁵. בניגוד לדעת המשרד טילגרף שרתוק למחלקת המדינה האמריקנית כדי לברר את הפרטים, אך כשהגיע לשם התברר לו שהצנזורה האמריקנית עיכבה את הידיעות. הייתה גם פניה של דוקטור ויצמן לשגרירות

הבריטית בווינגטון, אך כשנאמר לו שהתוכנית היא הונאה, לא חזר יותר לדון בה, לא הוא ולא נציגים אחרים של הסוכנות היהודית⁴⁶.

עמדתה הפאסיבית של ההנהגה הציונית לגבי תוכנית טרנסניסטריה הושפעה, כנראה, משני גורמים עיקריים. האחד, עמדתה הספקנית של המנהיגות הציונית ברומניה. כאן יש לומר, שבניגוד לעמדה היוזמת, הדוחפת, שהייתה למנהיגות היהודית בסלובקיה בעניין תוכנית סלובקיה ואירופה⁴⁷, גילתה המנהיגות הציונית ברומניה הסתייגות רבה מהתוכנית הזאת. בדו"ח ששלחו מישו בנבנישתי ווילהלם פישר מרומניה, הם ביקשו לברר את מידת הסמכות של נציג הממשלה – האם זהו עסק רומני בלבד, או שגרמניה עומדת מאחוריו וגו'⁴⁸. ברור, שספקנותה של ההנהלה הציונית ברומניה לא היה בה כדי לעודד את הנהלת הסוכנות לפעולה ממשית לביצוע התוכנית.

הגורם האחר נעוץ, כנראה, במדיניות שיתוף הפעולה עם בריטניה, מדיניות שיצרה כפיפות יתירה לבעלות הברית. עובדה זו באה לביטוי, למשל, בטיפול בעליה. מסתבר, שעד פברואר 1943 רווחה בהנהלת הסוכנות מגמה, שיוצגה על ידי דוקטור ג'וזף, מזכיר המחלקה המדינית, שלא להטריד יותר מדי את בריטניה. רק אז נשתכנע קפלן ופסק שישי להטריח את בריטניה על ידי מברקים נוספים⁴⁹.

אותה השלמה והבנה לקשיים של בעלות הברית בלטו עוד יותר בעניין איסור העברת הכספים לארצות האויב. הדבר בא לידי ביטוי קיצוני במכתב ששלח נתן שוולב, בא-כוח "החלוץ" בשווייץ, לחברי ההכשרה בסלובקיה. [אומנם יש להסתייג ולומר, שהמכתב מצוטט על פי זכרונו של הרב מיכאל וייסמאנדל, ואיננו בבחינת עדות אותנטית, אלא שהדברים בעיקרם לא הוכחו. בראיון שהיה לי עם נתן שוולב, טען הלה רק שסדר הדברים במכתב משובש⁵⁰]. באותו מכתב כתב שוולב, כנראה, כי "שטות ואפילו חוצפה היא מצידנו לשאול מאת הגויים ששופכים את דמם, שהם יתנו רשות להביא את כספם למדינה של אויבם, להגן על הדם שלנו".

למרות שהשליחים בקושטא טענו מתחילה, שיש ללכת בדרכים בלתי-לגאליות, הרי שבארץ העזו לדרוש מיהדות אמריקה להפר את האיסור על משלוח כספים לארצות אויב רק באוגוסט 1943. גם אז הועלתה הדרישה רק במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות. באותה עת טענה גולדה מאירסון (מאיר), כי בעולם היהודי לא יכולה עכשיו להיות לויאליות יותר גדולה לאיזה עניין שהוא מאשר הלויאליות ליהודים הנמצאים בארצות הכיבוש⁵¹. אך זה היה, כאמור, רק באוגוסט 1943, בעת השפל ביחסים שבין היהודים לבריטים, כשהמשא ומתן על תוכנית טרנסניסטריה כבר גסס למעשה. באותה עת העלתה ממשלת רומניה תוכנית מצומצמת יותר, של העלאת חמשת אלפים ילדים יתומים מטרנסניסטריה⁵². [לדעתנו, תוכנית זו מהווה חיזוק לאמינותה של התוכנית הגדולה יותר].

התוכנית המצומצמת

מול יחסה המסויג של המנהיגות הציונית לגבי תוכנית טרנסניסטריה הגדולה יש לציין את המאמצים שזו השקיעה בתוכנית המצומצמת יותר. בעניין זה קבע בן-גוריון: "נדבר על המיליונים, אך קודם כל נעלה את החמשת אלפים. אם לא נעלה את אלה שיכולנו להביא אותם, לא תהיה לנו שום כפרה"⁵³. הייתה זו גישה של – טובה ציפור אחת ביד מאשר עשר על העץ.

ואומנם תוכנית מצומצמת זאת, שקיבלה את אישורה של בריטניה⁵⁴ והייתה במסגרת האפשרויות הכספיות של הסוכנות היהודית, זכתה לטיפול נמרץ הרבה יותר מצד המוסדות. עוד בסוף דצמבר 1942 החליטה הנהלת הסוכנות לייטול על עצמה אחריות כספית וארגונית לעליית חמשת אלפים ילדים מהבלקן. עתה, משעלתה על הפרק תוכנית הוצאת חמשת אלפים יתומים מטרנסניסטריה, התחייבה הסוכנות היהודית להעמיד לרשותם אלפי סרטיפיקטים ולתת אחר כך סרטיפיקטים נוספים; וכדי למנוע סכסוכים פנימיים הבטיחה שסרטיפיקטים אלה הם מחוץ לכלל הסרטיפיקטים לילדים מרומניה. "על סמך ייפוי הכוח שהיה לנו הודענו שיעבירו מיד את הילדים וכי אם יהיה צורך בהשתתפותנו בהחזקת הילדים ניתן את השתתפותנו הכספית הזו", דיווח קפלן⁵⁵. העברתם והחזקתם של הילדים צריכה הייתה לעלות כמאתיים וחמישים מיליון ליי רומניים (שהם שבעים וחמישה-מאה אלף לא"י). חלק גדול מסכום זה הסכימו, כנראה, יהודי רומניה לממן. אך קפלן דאג להבהיר להם, שאם יסבלו מחוסר כסף, תיקח הסוכנות היהודית על עצמה את האחריות למימון.

לנוכח צרכים אלה נראית לנו תמוהה דרישתם של מנחם בדר ווניה פומרנץ, חברי משלחת ההצלה בקושטא, לתקציב של עשרת אלפים לא"י לחודש פרט לסכום חד-פעמי של שלושים וחמישה אלף לא"י. "היו חברים", הוסיף קפלן, "שפקפקו גם באפשרויות הוצאתו של סכום כזה". נדמה, אפוא, שאפילו חברי המשלחת, הקרובים יותר לגיהינום האירופי, לא הצליחו עדיין להשתחרר ממושגי התקציב הציוני שמלפני המלחמה והשוואה, ולא העזו לדרוש סיכון

כספי ההולם את צרכי השעה. כך אומנם הרגישו מספר פעילים בארץ, ביניהם י' ברפל, נציג "המוסד לעליה" בהסתדרות העובדים. במכתב מן ה-8.4.1943 אל המשלחת בקושטא, התפלא הלה שלא דרשו יותר מאשר עשרת אלפים לא"י לחודש. אפשר לגייס יותר כסף, טען, "ואתם אל תהססו מלדרוש אותו"⁵⁶.

מאז שובו של קפלן לארץ, בסוף מארס 1943, התגבר אפוא המפנה המסוים ביחסם של המוסדות האלה לשאלת ההצלה, שהחל עוד בחודש הקודם. זה התבטא בהקצבת כספים, בלחץ פוליטי גובר על בריטניה ובגישה חיובית יותר לעליה הבלתי-לגאלית. המאמצים המוגברים מצד המוסדות הלאומיים קיבלו, כנראה, עידוד מהצד הרומני, שכבר במארס 1943 אפשר יציאת משלוח ראשון של אלף ילדים מרומניה ומטרנסניסטריה דרך בולגריה. לאחר שהילדים נעצרו בגבול בולגריה, פנו השלטונות הרומניים לשגרירות הגרמנית בבוקרשט להחיש את אישורה למשלוח חמשת אלפים הילדים דרך תורכיה, בהסתמך על הבטחה שניתנה למארשל אנטונסקו בשיחתו עם היטלר⁵⁷. מכתב תשובה של סגן ראש ממשלת רומניה, מיכאיל אנטונסקו, לנשיא הצלב האדום מ-24 במאי 1943 מלמד גם הוא על נכונותה העקרונית של רומניה להקלת ההגירה. במכתב הודגש: "אנו מחכים להצעותיכם הקונקרטיים כדי שנקבל על עצמנו את ההכנות הנוהליות הנחוצות"⁵⁸.

אך נראה שהיה מאוחר מדי. במאי 1943 התגבר מאד הלחץ הגרמני על רומניה. קודם לכן הייתה כבר החלטה על מינוי ועדה ממשלתית, שצריכה לצאת לטרנסניסטריה ולקבוע את הילדים הבאים בחשבון ואת הסידורים להעברתם. ועדה זו בוטלה עתה, מפני שבינתיים הוקמה ועדה חדשה לענייני היהודים ברומניה ולקה, הממונה על ענייני היהודים, לא היחידים בה. הצטרפו אליה ארבעה אנשים ובתוכם גם איש הגסטאפו. הפעילות נכנסה לשלב חדש⁵⁹. החמרת ההתערבות הגרמנית באה לביטוי גם בפקודה שהוציא ראש חטיבת הדרום של הצי הגרמני ב-27 במאי 1943. בפקודה נאמר: "לקראת ההכנות המחודשות למשלוח יהודים מרומניה דרך תורכיה, דבר בלתי-רצוי מבחינה גרמנית, אנו נאלצים למצוא פתרון לעניין בלי שיתוף פעולה של הרומנים... באין אפשרות למנוע בחוף את הפלגת היהודים, צריך להכניס כוחות קרב ימיים של גרמניה נגד משלוחי היהודים בהיותם מחוץ לתחום המים הרומניים, בלב-ים. לא היהודים ולא כלי השייט יוכלו לשוב לרומניה"⁶⁰.

נסיונות נוספים ומכשולים נוספים

אין פלא, אפוא, שרומניה לא אפשרה עוד יציאת אוניות בעלות דגל רומני. השתדלויות הצלב האדום הבינלאומי להשיג משלטונות המעצמות הלוחמות רישיון למעבר חופשי נכשלו אף הם. המדינות הניטרליות היו מוכנות להעמיד לרשות המהגרים אוניה, רק בתנאי שבעלות הברית תערוכנה לספק להן אוניה אחרת אם זו תיפגע. בעלות הברית התחמקו. בסוף אוקטובר 1943 דיווח ברלס, כי "בדבר ילדי רומניה נעשה הרבה מאד, אבל הדבר מתעכב לרגל חוסר אוניה. שבדיה אומנם יכולה לתת אוניה, אבל רק אם הממשלה הבריטית תיתן ערבות, וזה עוד לא הושג"⁶¹.

ניסיון רציני נוסף לרכוש או לחכור אוניה ניטרלית נעשה על ידי אנשי הסוכנות היהודית בתורכיה. נוהל משא ומתן לגבי האוניות "ואטאן" ו"טארי", שכל אחת מהן יכלה להוביל יותר מעשרת אלפים עולים. גם ניסיון זה עלה על שרטון עקב דרישת התקיפה של תורכיה לקבל אוניה חדשה תמורת כל אוניה שתוטבע. ארצות הברית מוכנה הייתה לתת פיצוי כספי בלבד. במשא ומתן התערב איירה הירשמן, שליח "הוועד למען פליטי המלחמה" האמריקני, שהגיע לקושטא בפברואר 1944, ובלחצו הוסר המכשול האמריקני והובטחה האוניה המבוקשת⁶². אבל כל הניסיונות להשגת רישיון למעבר חופשי מצד ממשלת גרמניה עלו בתוהו. הן הירשמן והן חיים ברלס היו בדעה שאין לסכן אוניה כה גדולה ללא אישור גרמני. התקווה לעליה לגאלית גדולה של חמשת אלפים מילדי טרנסניסטריה עלתה אפוא בתוהו בשלב זה.

עם זאת נמשכו המאמצים לעליה ב'. בראשית 1944 רכש "המוסד לעליה" בבולגריה את הספינות "מריצה", "מילקה" ו"בלה צ'יטה". ספינות קטנות וישנות אלו היו מוכנות לקבל על עצמן את הסיכון שבהעדר מסלול בטחון. בעידודו של חיים ברלס, שהבריק להם על אחריותו לאשר את הוויזות לארץ ישראל בבואן לקושטא⁶⁴, יצאו הספינות לדרך. כאן התברר, שלמרות הוראת חטיבת הדרום של צי גרמניה לחסל את הספינות בלב ים, הרי בלחץ משרד החוץ הרומני⁶⁵ נמנעה כבר אז גרמניה מלנקוט אמצעים קיצוניים כאלה. אדמירל דניץ, המפקד העליון של צי המלחמה הגרמני, החליט שאין להפריע לספינות אלו. ואומנם הספינות "מילקה" עם מאה ארבעים ושלושה פליטים ו"מריצה" עם מאתיים שלושים ושמונה פליטים, שיצאו במארס ובאפריל 1944, נווטו בשטח המוקשים על ידי סירות מרוץ של צי המלחמה הגרמני עד צאתן לים הפתוח. הסדר בלתי-רשמי זה חזר גם בהפלגות החוזרות של אותן ספינות בחודשים אפריל-מאי 1944 וכאלף ומאתיים פליטים הצליחו להגיע בדרך זו לקושטא, לקבל רישיונות ולעלות לארץ ישראל בדרך היבשה.

מכל מקום, עד אפריל 1944 לא הצליחה הסוכנות היהודית לממש אפילו את התוכנית המצומצמת של העלאת חמשת אלפים הילדים מטרנסניסטריה. וכאן נשאלת השאלה – האם לא ניתן היה לנצל את הדרך של עליה ב' בממדים רחבים יותר?

מסתבר, שפרט לכל המכשולים החיצוניים, היו גם מספר מכשולים שהיו קשורים בדרכי עבודתה של הסוכנות היהודית ושל המשרדים הארצישראליים בארצות הבלקן. המפתח המפלגתי בחלוקת רישיונות העלייה ואפשרויות ההעברה גרמו לסכסוך חריף בין חברי הוועד הארצישראלי, האחראי לארגון העלייה ברומניה. "אפילו על פתחו של גיהנום העומד להתחולל בארצות ההן", התלונן ברלס, "אין באי-כוח המפלגות חוזרים בתשובה וממשיכים את מטווה הסכסוכים הפעוטים, כאילו לא אירע ולא יארע דבר"⁶⁶. בדו"ח נוסף מאפריל 1944, הוסיף ברלס, שהסכסוכים בין עסקני העלייה ברומניה מכילים כל פעולה תקינה. "במשך השנה היו שלוש פעמים חילופי-גברי בוועדות... בעל-כורחי הסכמתי למינוי ה' זיסו [יושב ראש ההנהלה הציונית ברומניה – ח.ו.א.] לאחראי על ענייני העלייה... והנה הצעדים הראשונים של שיתוף הפעולה על דעת כל המפלגות הם, שאין אחד יודע ומסכים לאשר יעשה חברו. אני מלא צער ורוגז על מצב הדברים, בארץ היחידה כמעט שאפשר לארגן עליה, לולא המכשולים הללו"⁶⁷. גם העלייה מבולגריה סבלה, כנראה בשל עניינים קשורים בארגון העבודה במקום. "הצרה היא שאין לנו בא-כוח בסופיה, שיוכל לפעול כראוי בענייני העלייה. טובי העסקנים הציוניים, שקיבלו את הרישיונות כוותיקים, עזבו או עומדים לעזוב בקרוב את בולגריה בכלל, והם בדרך. ניסיתי למנות עורך דין לא-יהודי שידבר בשמנו במוסדות, אך קשה מאד לעבוד בדרך זו", התלונן ברלס⁶⁸. מדיניות העלייה הסלקטיבית של הסוכנות היהודית רוקנה, אפוא, את הארצות הכבושות מהמנהיגות הציונית ופגעה בין השאר בארגון העלייה, בהגנה העצמית ועוד.

מכשולים נוספים נבעו, כנראה, מעיכובים שחלו במשלוח רישיונות העלייה מארץ לתורכיה. "קובלני עליכם מאד", כתב ברלס לארץ בינואר 1944, "איך תחשבו ברצינות על עליה בזמנה, אם כך נעשית הפעולה?... עליכם לבאר את המצב לממשלה ולדרוש לתקן את המעוות בעניין יגע זה"⁶⁹.

באפריל 1944 קיבלה סוף סוף הצירות הבריטית בקושטא הוראות לתת רישיונות כניסה על סמך רשימותיו של ברלס, בא-כוח הסוכנות היהודית במקום, ללא צורך באישור ירושלים ולונדון. "מה רבה הייתה הברכה בהנחה זו, לו באה בזמן", כתב חיים ברלס. בינתיים שוחררה טרנסניסטריה על ידי הצבא האדום, ובריטניה מיהרה להחליף את ההגבלה הקודמת בהגבלה חדשה, שאסרה את השימוש ברישיונות העלייה ליהודים מארות חופשיות ומשתחררות, שמהן העלייה הייתה אפשרית. זה, כביכול, על מנת לשמור את הרישיונות לעולים הנמלטים מארצות הכיבוש⁷⁰. אך הפצצת קונסטנצה והתקרבות החזית הצבאית לבלקן מנעו כל עלה, ורישיונות העלייה שהוקפאו היו מונחים חודשים רבים ללא שימוש.

סיכום

מכל האמור לעיל נראה, שעניין ההצלה היה במידה רבה מחוץ לשליטתם של המוסדות הציוניים. יתר על כן, בתקופה בה נחלצה הסוכנות היהודית לפעולה היא הייתה, כנראה, במידה רבה דלת-סיכויים להצלחה. באותו זמן גבר כבר הלחץ הגרמני על רומניה והעמדה הגרמנית בכללה נתקשה.

נראה לנו שהמחדל העיקרי מקורו בעובדה, שההנהגה הציונית התפנתה להכנת הכלים להצלה רק בשנה הרביעית למלחמה. אומנם גם אז לא היה עדיין הכול אבוד. יתר תנופה, מסירות ונכונות לקורבנות היו מסייעים, ללא ספק, לגידול ממדי ההצלה. ואומנם השליחים בתורכיה ואחרים ביישוב דרשו הקצאת סכומים גדולים, שיהיו מוכנים מראש לכל אפשרות הצלה. אך לעומתם בולטת גישתו של גזבר הסוכנות היהודית, שטען: "כאשר יידרש, היישוב ייתן". לו דרישת הראשונים הייתה גוברת, אפשר היה להציל מעט יותר. בדיני נפשות זה הרבה מאד!

הערות

1. פרוטוקול משיבות הנהלת הסוכנות תש"ג, 23.12.1942, אצ"מ.
2. הנובח המלא מופיע בדו"ח יחיאלי במרכז מפא"י, 24.2.1943, אמ"ע I, 23/43, אך האזהרה הושמעה חודשים לפני כן.
3. לשאלת עמדת בריטניה לעליה והמאבק הציוני בשאלה זו עיין בקובץ התעודות המסופח לספרו של ברלס, **הצלה בימי שואה**, ע"ע 250-206.

4. עדות לכך מהווה הסכמתו להמשך קיומן של המשרדים הארצישראליים בארצות הכיבוש ולקיום קשריהם עם הסוכנות היהודית מחוץ לגרמניה.
5. דו"ח ב. ג'וזף בהנהלת הסוכנות, 13.12.1942, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות, תש"ג I, אצ"מ.
6. בבריטניה היה ארגון שעליו נמנו גם הארכיבישוף מקנטרבורי, אלן רתבורן ועוד, שראה תפקידו בהצלת יהודים.
7. פרוטוקול של מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
8. שם.
9. "הוועד למען פליטי המלחמה" הוקם על ידי ממשלת ארצות הברית בינואר 1944 (כמנהלו נתמנה ו. ג'ון פהלה). בכך הוצא עניין הפליטים מידי מזכירות המדינה האמריקנית. משקם הוועד הוא החל בפעולה נמרצת למען ההצלה. ראה א. הירשמן, **מסטרומה עד הנה**, ירושלים, תש"ח, ע"ע 38-41.
10. ראה פרוטוקול משיבת הנהלת הסוכנות תש"ב, 8.2.1942, אצ"מ. (רשימות בלאנקו – רשימות שהסוכנות היהודית תוכל למלא בהם בעצמה את הפרטים האישיים).
11. ראה תזכיר על שיחה בין השגריר הבריטי באנקרה ובין בא-כוח הסוכנות היהודית, ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 237. רק בפברואר 1943 הסכימו התורכים להגדיל את הקבוצות לשבעים וחמש נפש לשבוע; ראה דו"ח יחיאלי במרכז מפא"י, 24.2.1943, אמ"ע.
12. דו"ח בדר בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
13. כך, כנראה, נפגעו אוניות המעפילים "סטרומה" ו"מפקורה" מצוללות רוסיות, ששטו בים השחור למטרות מלחמה רגילות – התקפות על מיכליות דלק של גרמניה ואיטליה, ללא כוונה לחבל בפליטים היהודים דווקא. ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 183.
14. דו"ח י. ברפל, פרוטוקול של מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה.
(מרסין – נמל סמוך למפרץ איסכנדרון).
15. ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, ע"ע 173-181.
16. חליפת מברקים עם השגרירות הגרמנית מ-3.1943.2, ראה **הצלה בימי שואה**, עמ' 181.
17. הודעה כזו נמסרה לשגרירות הגרמנית ב-1.3.1943 גם על ידי לקה, הממונה על ענייני היהודים ברומניה; ראה שם.
18. דו"ח קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אמ"ע II, 24/43.
19. דו"ח י. ברפל במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה.
20. מדיוני הוועדה המדינית של מרכז מפא"י, 16.6.1943, אמ"ע I, 26/43. כמו כן עיין בעבודת המוסמך, עמ' 25. ראוי לציין שברל כצנלסון עצמו היה מהלוחמים הראשונים בתנועת הפועלים הארצישראלית למען עליה ב'.
21. דו"ח י. ברפל במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943, א"ה.
22. פרוטוקול משיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אמ"ע II, 24/43.
23. דו"ח שרתוק להנהלת הסוכנות, 27.4.1943, פרוטוקולים של הנהלת הסוכנות תש"ג, אצ"מ.
24. דו"ח בדר במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
25. דו"ח קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אמ"ע II, 24/43.
26. מ. בדר, **שליחויות עצובות**, עמ' 69.
27. דו"ח קפלן במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 31.3.1943, א"ה.
28. בחזרו מארצות הברית, דיווח שרתוק להנהלת הסוכנות כי משלחת חברי קונגרס יהודים העלתה את נושא האוניות אצל רוזוולט, ונענתה כי הטענה שאין אוניות היא שטותית. פרוטוקול משיבת הנהלת הסוכנות תש"ג, 27.4.1943, אצ"מ.
29. דו"ח קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אמ"ע II, 24/43.

30. ליתר הרחבה עיין בעבודת המוסמך, ע"ע 78-80.
31. דברי א. קפלן בישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 2.2.1943, אצ"מ; כמו כן ישיבת הנהלת הסוכנות, 24.1.1943, אצ"מ. דברי בן-גוריון נאמרו בישיבת מרכז מפא"י, 24.8.1943, אצ"מ. הדברים מהווים המשך לתזה שפיתח בישיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אצ"מ II, 24/43.
32. ראה להלן.
33. ישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 21.1.1943; על סדר יומה – ראשית הפעולה בענייני עזרה והצלה.
34. גישתו של גרינבוים מתוארת ביתר הרחבה בעבודת המוסמך, ע"ע 20, 29, 55-63, 104-105, 121 ועוד.
35. ישיבת הוועד הפועל הציוני המצומצם, 18.1.1943, אצ"מ, S25/295.
36. פרוטוקול מישיבת מזכירות מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ II, 24/43.
37. פרוטוקול מישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
38. פרוטוקול מישיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ I, 23/43.
39. הידיעה, שהופיע בעתון שווייצי, אומתה על ידי מקורות חשאיים במחלקת המדינה. ראה בן-הכט, **כחש**, תל אביב, תש"ל, ע"ע 224-225.
40. פרוטוקול מישיבת מרכז מפא"י, 24.2.1943, אצ"מ I, 23/43.
41. ת. לביא, **יהדות רומניה במאבק על הצלתה**, ירושלים, תשכ"ה, ע"ע 172-173 (בהסתמך על תעודות נירנברג).
42. שם, עמ' 170.
43. ראוי לציין שעוד ב-12 באפריל אותה שנה השיג אנטונסקו מהיטלר, בעת ביקור במטהו, היתר להציע שיחרורם של שבעים אלף יהודים. חליפת מכתבים בעניין זה נמשכה עד מאי 1944, אך ראש הלשכה לעניינים יהודיים במשרד החוץ הגרמני סירב לכבד את ההבטחה. עיין י. טננבוים, **מלכות הגזע והרשע**, ירושלים, תשכ"א, ע"ע 318-319; כמו כן עיין ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 190.
44. ראה: G. Reitlinger, **The Final Solution**, ניו-יורק, 1964, ע"ע 391-394; ליוויה רוטקירכן, **חורבן יהדות סלובקיה**, ירושלים, תשכ"א, ע"ע 243-245; וכמו כן עבודת המוסמך, הפרקים על "תכנית סלובקיה" ו"תכנית אירופה".
45. דו"ח שרתוק בהנהלת הסוכנות, 27.4.1943, אצ"מ.
46. כ. סייקס, **מבלפור עד בוויין**, הוצאת "מערכות", 1966, עמ' 228.
47. עיין: ליוויה רוטקירכן, **חורבן יהדות סלובקיה**, עמ' 30; כמו כן עבודת המוסמך, ע"ע 80, 84-85.
48. התעודות לקוחות מ"ארכיון ד"ר א. זילברשיין" ביד ושם; ראה ת. לביא, **יהדות רומניה במאבק על הצלתה**, ע"ע 86-89.
49. דו"ח בדר במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 11.2.1943, א"ה.
50. הראיון נערך בבית הוועד הפועל של ההסתדרות ב-19.2.1973. ראה גם עבודת המוסמך, עמ' 100. ציטוט המכתב ראה: מ. ד. וייסמאנדל, עמ' צב.
51. דברי גולדה מאירסון במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 5.8.1943. זלמן רובשוב (שז"ר) דיבר גם הוא ברוח זו. שם, 12.8.1943.
52. דו"ח קפלן, פרוטוקול של הנהלת הסוכנות תש"ג, 28.3.1943, אצ"מ.
53. פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י, 10.2.1943, אצ"מ II, 24/43.
54. עוד בדצמבר 1942 התיירה בריטניה כניסת חמשת אלפים ילדים ובוגרים מבולגריה. אחר כך הורחב ההיתר לבלקן כולו.
55. דו"ח קפלן במזכירות מפא"י, 30.3.1943, אצ"מ.
56. ר. עופר, "המשלחת הארצישראלית בקושטא", עבודת-גמר לקבלת תואר מוסמך.

57. מברק השגרירות הגרמנית בבוקרשט למשרד החוץ בברלין, מס' 2370 ג, מיום 30.4.1943, ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 190.
58. ברלס, שם, עמ' 268. כמו כן דו"ח שרתוק עם שובו מקושטא, פרוטוקול של הנהלת הסוכנות תש"ג, 22.8.1943, אצ"מ. שרתוק טוען, כי למרות שתצלום המכתב נשלח לארץ עוד לפני צאתו לתורכיה, הוא לא נתקבל כאן. לאור המכתב, טילגרף שרתוק ללונדון שהאנגלים יבקשו את השווייצים לפנות לממשלה הרומנית ולהודיע שהם, האנגלים, מוכנים לתת אוניות. האנגלים טענו, שהם כבר פנו פעמיים בדרך זו, במאי וביוני, ולא קיבלו תשובה חיובית. מן הראוי להדגיש, שמכתב חשוב זה שנשלח במאי 1943 הגיע לידיעתו של ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית רק באוגוסט 1943 בביקורו בקושטא. האין זו דוגמה לקצר בתקשורת, שאיפיון את הטיפול בנושא ההצלה בכללו.
59. דו"ח מנחם בדר במזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, 13.5.1943, א"ה.
60. ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 191. במיוחד רגזו הגרמנים על הסכמת שלטונות רומניה להחזרת שתי האוניות הרומניות הגדולות שעגנו בקושטא.
61. ישיבת "הוועדה להקלת מצוקת החברים בגולה" של ההסתדרות, 31.10.1943, א"ה.
62. ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, ע"ע 192-195.
63. א. הירשמן, **מסטרומה עד הנה**, ירושלים, תש"ח, ע"ע 52-59.
64. דו"ח ברלס לסוכנות היהודית, 14.4.1944, אצ"מ, S26/1283. ברלס העז להשתמש בדרך זו לאחר אישור החלטת משרד המושבות הבריטי מיולי 1943, שכל יהודי המגיע לתורכיה יקבל רשיון להיכנס לארץ. ההחלטה הייתה חסרת ממשות עד אז עקב דרישת בריטניה שתישאר סודית.
65. ראה ברלס, **הצלה בימי שואה**, עמ' 192. בהודעת משרד החוץ הרומני מ-2 בפברואר 1944 נתבקשה השגרירות הגרמנית בבוקרשט להשפיע על מיפקדת החוף בקונסטנצה להקל על הפלגתם של מאה וחמישים ילדים לשבוע.
66. תזכיר ברלס לסוכנות היהודית, 17.1.1944, אצ"מ, S26/1283.
67. דו"ח ברלס לסוכנות היהודית, 14.4.1944, אצ"מ, S26/1283. אברהם לייב זיסו, עתונאי והוגה-דעות, היה קרוב מאד לתנועה הרביזיוניסטית, אם כי בלתי מוגדר באופן רשמי.
68. תזכיר ברלס לסוכנות היהודית מ-7.1.1944, אצ"מ, S26/1283.
69. שם.
70. ראה א. דובקין, **העלייה וההצלה בשנות השואה**, ע"ע 69-70.